

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the **University of Silesia in Katowice**

Title: Wiercimak, warząchew, dzieża - z historii zapomnianych nazw naczyń i przyrządów kuchennych

Author: Małgorzata Broszko, Magdalena Wojtyka

Citation style: Broszko Małgorzata, Wojtyka Magdalena. (2018). Wiercimak, warząchew, dzieża - z historii zapomnianych nazw naczyń i przyrządów kuchennych. W: T. Gęšina, W. Wilczek (red.), "Kuchnia w języku i kulturze dawniej i dziś" (S. 27-35). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

MAŁGORZATA BROSZKO, MAGDALENA WOJTYKA

Instytut Języka Polskiego im. Ireny Bajerowej

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Wiercimak, warząchew, dzieża – z historii zapomnianych nazw naczyń i przyrządów kuchennych

SŁOWA KLUCZOWE: leksyka, historia języka, kulturoznawstwo

Na przestrzeni wieków w leksyce danego języka zachodzi wiele zmian – jedne wyrazy zanikają, inne pojawiają się, kolejne zyskują nowe znaczenie lub je zmieniają. Bogactwo tych przeobrażeń jest szczególnie widoczne na płaszczyźnie słownictwa, które jest bliskie codzienności życia człowieka. Przykładem dobrze oddającym omawiane zjawisko jest słownictwo z pola semantycznego NACZYNIA KUCHENNE. Badania te szczególnie interesująco wyglądają w ujęciu historycznym – przyjęcie perspektywy diachronicznej, uwzględniającej przemiany i kształtowanie się leksyki, umożliwia zaprezentowanie wniosków nie tylko językoznawczych, lecz również kulturoznawczych i społecznych.

Słownictwo związane z wymienionym wcześniej polem stanowi niezwykle szeroki zasób leksykalny. Ulegał on przez lata wielu przemianom, co jest oczywiście powiązane ze zmieniającymi się realiami pozajęzykowymi – niektóre przedmioty wychodziły z użytku, a wraz z tym procesem zanikały wyrazy służące do ich nazwania. Założeniem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie zapomnianych nazw naczyń kuchennych i przedmiotów użytkowych, które dawniej były nieodzownym elementem wyposażenia większości kuchni w Polsce. Celem podjętych rozważań jest zatem przypomnienie dawnych, dziś już mało znanych bądź nieużywanych nazw naczyń i przyrządów kuchennych. Przeprowadzone badania mają charakter oglądowy – nie sposób przedstawić

szczegółowo całej interesującej nas leksyki, w związku z tym analizie poddano wybrane przykłady.

Zaprezentowany materiał został wyekscerpowany ze słowników historycznych polszczyzny – począwszy od *Słownika staropolskiego* pod red. Stanisława URBAŃCZYKA (SStp¹) poprzez *Słownik polszczyzny XVI wieku* (SXVI), *Słownik języka polskiego* Samuela Bogumiła LINDEGO (SL), *Słownik języka polskiego* tzw. warszawski (SW) aż do *Słownika języka polskiego* tzw. wileńskiego (SWil). Z uwagi na interdyscyplinarny charakter przeprowadzonych badań w artykule wykorzystano również publikacje dotyczące dawnych obyczajów kulinarnych – np. *Compendium ferculorum albo Zebranie potraw* Stanisława Czernieckiego z 1682 r.

Analizie poddane zostały następujące leksemy: *dzieża, fasa, ćwierć, niecka, łągiew, stągiew, czerpak, makutra, wiercimak, mątewka, warząchew, warzecha, przetak, krachla, kulawka*. O wyborze materiału badawczego zadecydowały przede wszystkim względy historycznojęzykowe – istotne było ukazanie przemian, które zaszły w analizowanym polu na przestrzeni wieków. Przedstawione leksemy są reprezentacją, która odzwierciedla główne tendencje w rozwoju leksyki – zanikanie wyrazów oraz przemiany semantyczne.

Dzieża

Dzieża to duże, okrągłe naczynie służące do rozczyniania ciasta na chleb. Wykonane jest zazwyczaj z drewnianych klepek i obręczy. Co istotne, dzieża jest szersza u dołu, węższa u góry. Często dołącza się do niej wieko wykonane ze słomy. SD podaje także znaczenie słowa *dzieża* – ‘gliniany garnek na mleko’. Jest to jednak znaczenie jednostkowe, niewystępujące w innych słownikach.

Leksem *dzieża* odnotowano w polszczyźnie po raz pierwszy w XIV w. Według Wiesława Borysia słowo to pochodzi od psł. *deža, które powstało od nazwy czynności zagniatania, wyrabiania ciasta (SBo). Współcześnie leksem ten nie funkcjonuje powszechnie w języku, gdyż jego desygnat nie jest używany.

¹ Wykaz zastosowanych skrótów zamieszczony jest na końcu artykułu w spisie źródeł.

Fasa

Fasa to duże drewniane naczynie wykonane z klepek, służące do przechowywania produktów spożywczych (SD). Fasa przypomina beczkę, która od góry jest otwarta – nie ma przykrycia. Charakterystyczne dla fasy są dwie wystające klepki z otworami, tworzące ucha, przez które przekłada się drewnianą belkę pełniącą funkcję zasuwę.

Leksem *fasa* jest najpewniej zapożyczeniem z języka niemieckiego, w którym *das Fass* znaczy ‘beczka’. W polszczyźnie odnotowano go już w staropolszczyźnie, warto jednak zaznaczyć, że wówczas miał szersze znaczenie i odnosił się do pojemnika zarówno na produkty spożywcze, jak i na kosztowności, cenne przedmioty (SStp).

Ćwierć

Ćwierć to drewniane naczynie o pojemności czwartej części korca (SD). Pojemnik ten służy do odmierzenia objętości ciał sypkich, np. zbóż. Ćwierć wykonuje się z drewnianych klepek okutych metalowymi obręczami. Górna obręcz jest przykuta do jej krawędzi, aby uniemożliwić zmniejszanie objętości. Naczynie posiada uchwyt.

Jego nazwa pochodzi od słowa *ćwierć* oznaczającego czwartą część całości. Z uwagi na to, że ćwierć pełniła funkcję mierniczą, wraz z upowszechnieniem się wag naczynie to przestało być używane.

Niecka

Niecka to drewniane, podłużne naczynie o różnej wielkości. Jest to miska półkolisto wydrążona w jednym kawałku drewna, używa się jej zwykle na wsi i ma wiele zastosowań – np. służy do wyrabiania ciasta, zbierania zmielonej mąki, a także do kąpania małych dzieci (SD).

W polszczyźnie słowo *niecka* funkcjonuje od XV w. (SStp). Warto zaznaczyć, że w miarę upływu lat leksem ten rozszerzał znaczenie. W XVI w. *niecka* oznaczała również sito, naczynie na płyny, a także rodzaj pułapki na ptaki (SXVI). Boryś zaznacza, że trudno ustalić jed-

noznaczną etymologię tego słowa, które ma wymiar ogólnosłowiański (SBo).

Jednym z rodzajów niecek jest kopań, zwana również kopanką – wyglądem zbliżona do koryta. Kopań służyła zazwyczaj do przechowywania zapasów pożywienia, np. solonego mięsa. Według Aleksandra Brücknera leksem ten jest powiązany z czasownikiem *kopać*, od którego ma pochodzić (SBr).

Interesującą grupę stanowią naczynia służące do transportu i czerpania wody. Są to *łagiew*, *stągiew* i *czerpak*.

Łagiew

Łagiew to naczynie do przechowywania i przenoszenia płynów. Zbudowane jest z drewna, skóry, miedzi lub gliny. Zazwyczaj ma określoną pojemność, dzięki czemu może pełnić również funkcję mierniczą (SD).

Wyraz *łagiew* powiązany jest z nazwą *łagiewnik*, oznaczającą rzemieślnika wykonującego naczynia klepkowe. Słowo to jest najprawdopodobniej zapożyczeniem z języka niemieckiego, w którym notuje się wyraz *der Lagelmacher* ‘łagiewnik’ (SBr).

Stągiew

Stągiew, podobnie jak łagiew, jest pojemnikiem do przechowywania płynów. Jest to duży, wysoki zbiornik o szerokim dnie, zwężany ku górze, zwykle z jednym uchwytem. Stągiew wykonana jest z gliny (USJP).

Słowo *stągiew* funkcjonuje w polszczyźnie od XV w. i według Brücknera jest wyrazem zapożyczonym z języka niemieckiego (SBr).

Czerpak

Czerpak to drewniane naczynie z trzonkiem lub uchem służące do pobierania płynów (SD). Słowo pochodzi od czasownika *czerpać*.

Współcześnie także funkcjonuje w polszczyźnie, jednak najczęściej jako nazwa narzędzia żeglarskiego, używanego do wybierania wody, która przedostaje się do kokpitu statku (USJP).

W zebranych materiale można wyróżnić także nazwy akcesoriów kuchennych, które służyły do przygotowywania potraw. Są to: *makutra*, *wiercimak*, *mątewka*, *warząchew* i *przetak*.

Makutra, wiercimak

Makutra (także *makotra* [z ukraińskiego], dawniej *donica*) to ciężka gliniana misa z porowatym wnętrzem. Ucierało się w niej półprodukty spożywcze na jednolitą masę – przy pomocy specjalnej pałki, zwykle drewnianej (SW) (por. *moździerz*). W makutrze rozcierało się np. surowe żółtka jaj z olejem roślinnym i innymi dodatkami, by przygotować majonez.

O tym naczyniu wspomina REYMONT (1973: 144) w *Chłopach*, mowa o nim także w przysłowiu „Gdzie makotra rządzi, tam wiercimak błądzi” (SD). Jak wygląda i do czego służy wiercimak? Słowo to oznacza wspomnianą już pałkę, za pomocą której ucierało się w makutrze wybrane produkty. Nazwy obu przedmiotów zawierają częśćkę (-)mak(-), gdyż to głównie mak ucierało się w makutrze. Inne nazwy wiercimaku to *makogon* czy *makohon* – słowa te pochodzą z Kresów Południowych (MSGP). Leksemy te mogą być nieznane dla wielu użytkowników polszczyzny, gdyż ich desygnaty przestały być powszechnie używane, zastąpiono je innymi, np. mikserem czy blenderem.

Mątewka

Nieco podobna do wiercimaku jest mątewka, czyli ‘drewienko rosochate do klócenia płynów, kozielek’ (SWil). Klócenia, czyli mącenia (mieszania) – od tego pochodzi jego nazwa. Nazwa *kozielek* jest związana z wyglądem omawianego przyrządu, gdyż przypomina on pałkę z kilkoma „różkami”. Inne regionalne nazwy mieszadełka to: *rogolka* lub *fyrlok* (Śląsk), *kwirlejka* (Poznań) czy *kołotuszka* (Lwów) (MSGP). Autorzy SD podają: „Mąkę wymieszać ze śmietaną małą mątewką (ro-

galką), aby nie było grudek”. Współczesne słowniki (SJPPWN) notują leksem *mątewka*, ponieważ mątewki wciąż można znaleźć w kuchniach czy sklepach z akcesoriami kuchennymi, jednak przy przygotowywaniu posiłków zastępuje się je po prostu widelcem lub mikserem (np. w przypadku rozmącania jajek).

Warząchew, warzecha (kopyść)

To duża drewniana łopatka, łyżka do mieszania potraw. Swą nazwę zawdzięcza wyrazowi *warzyć* ‘gotować’, który związany jest z kolei ze słowem *wrzeć* (SBr); natomiast wyraz *kopyść* (w SD z kwalifikatorem *regionalnie*) – czasownikowi *kopać* (SBr). Warząchew służy głównie do mieszania potraw przygotowywanych w dużych garnkach, w których wymagane jest używanie mieszadeł innych niż ostre i metalowe (np. smażenie na teflonowej patelni). Nazwa *warzecha*, wciąż notowana w słownikach języka polskiego, wielu młodym użytkownikom polszczyzny jest nieznana – często zastępuje się ją opisowo – np. *drewniana łyżka*. Samo słowo *warzecha* najprawdopodobniej przestaje być używane w języku ze względu na zanikanie jego podstawy słotwórczej. Zwrotu *warzyć* ‘gotować’ dziś używa się niemal wyłącznie w kontekstach związanych z wytwarzaniem piwa. Ten sam rdzeń występuje także m.in. w słowach *warzywo* czy *piwowar*.

Przetak

Przetak to rodzaj sita z większymi otworami służący do oczyszczania ziarna. Przyrząd ten przybiera postać okrągłego sita wykonanego z łubu obszytego siatką wykonaną z metalu. Dawniej siatkę zastępowano np. końskim włosiem (SD).

Samo słowo *przetak* używano już w staropolszczyźnie (SStp). W aspekcie etymologicznym *przetak* jest rzeczownikiem odczasownikowym od *przetaczać*, czyli ‘przesuwać coś, tocząc wokół osi, obracać coś, czymś’ (SBo). Najprawdopodobniej nazwa *przetak* była pierwotnie powiązana z szerokim kolistym ruchem wykonywanym podczas przesiewania ziaren. Leksem *przetak* jest w większości słowników, także tych współczesnych (USJP). Warto jednak zaznaczyć, że wiele najnow-

szych przykładów użyc tego słowa ma kontekst literacki. *Przetak* w powszechnym znaczeniu został zastąpiony słowem *sito*.

W zgromadzonym materiale znalazły się także nazwy naczyń służących do picia płynów – *krachla* i *kulawka*.

Krachla

Krachla, krachelka to butelka ze specjalnym zamknięciem kabłąkowym (pałkowym) i porcelanowym korkiem. Jej nazwa wywodzi się z Galicji i jest zapożyczeniem z austriackiego, gdzie *das Kracher* znaczy ‘oranżada, lemoniada’ (SBr). Napoje te przechowywane były właśnie w takich pojemnikach z dociskowym zamknięciem. Krachlę nazywana była zarówno butelka z charakterystycznym zamknięciem, jak i jej zawartość. Dziś w krachlach sprzedawane są głównie niektóre rodzaje piwa.

Kulawka (kuszyk)

Kulawka to kielich bez podstawy – często u spodu z nóżką zakończoną np. kolcem – co uniemożliwia jego odstawienie bez uprzedniego wypicia zawartości. Kulawki były popularne w XVIII w., szczególnie na dworach szlacheckich, gdzie za pomocą specyficznych kielichów demonstrowano przepych (por. DUMANOWSKI, 2011).

Słowo *kulawka* związane jest z wyrazami *kuleć*, *kulawy*, gdyż kielich, o którym mowa, przechylał się, nie można było go postawić. Naczynie to nazywano też *kuszykiem* lub *kuszykiem*. *Kuszyk* to zdrobnienie od *kusz*, co – jak podaje Brückner – z języków ruskich oznacza ‘kubek’ (SBr). *Kuszyk* w *kuszyk* przeszedł zapewne przez nawiązanie do czasowników *kuszykać*, *kuśtykać*, które znaczą tyle co ‘kuleć’.

Współcześnie kulawki używane są głównie przez myśliwych. Wprawdzie zdobionych bogato naczyń nie można postawić, ale są zawieszane na rzemieniu i możliwe jest ich zamknięcie, więc wlanego do nich płynu nie trzeba wypić od razu.

Wnioski

Nie można zbadać słownictwa każdego użytkownika języka, ale nawet gdyby tak zrobić, to co decydowałoby o możliwości uznania wyrazu za zanikły, zanikający lub żywy? W jakim wieku powinni być nieznaną danego słowa użytkownicy języka, aby móc uznać, że wyraz zanika? Jaki miałby to być procent osób? Oczywiście pojawia się tu też kwestia słownictwa biernego. Mimo wszystkich problemów można wysnuć wnioski dotyczące nieznaności pewnych wyrazów przez użytkowników języka czy też ich nieobecności w leksyce przedstawicieli niektórych pokoleń.

Wielu omówionych w tekście przyrządów czy naczyń już się nie używa, przynajmniej powszechnie, a naturalne jest, że wraz z przedmiotem przestaje istnieć jego nazwa (por. KLESZCZOWA, 2012). Znikanie z rzeczywistości pozajęzykowej pewnych obiektów wiąże się w tym przypadku najczęściej z rozwojem techniki – desygnaty zostały zastąpione przez inne przedmioty lub stały się zbędne w naszych gospodarstwach domowych ze względu na ogólnodostępne produkty już przetworzone. Niektóre wyrazy zostały wyparte przez nazwy opisowe lub też o szerszym znaczeniu, co dowodzi, że nie zawsze język dąży do precyzji, ale przede wszystkim, że nie potrzebujemy rozróżnienia między przedmiotami, które mają podobne funkcje.

Źródła i literatura

Źródła

- BORYŚ W., 2005: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków – **SBo**.
 BRÜCKNER A., 1927: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków – **SBr**.
 CZERNIECKI S., 1682: *Compendium ferculorum albo Zebranie potraw*. Kraków, [online] <http://cyfrowe.mnk.pl:8080/dlibra/docmetadata?id=9492&from=pubstats> [data dostępu: 8.05.2017].
 DOROSZEWSKI W., red., 1958–1969: *Słownik języka polskiego*. T. 1–11. Warszawa – **SD**.
 DRABIK L., SOBOL E., 2007: *Słownik języka polskiego PWN*. Warszawa – **SJPPWN**.
 DUBISZ S., 2003: *Uniwersalny słownik języka polskiego*. T. 1–4. Warszawa – **USJP**.
 KARŁOWICZ J., KRYŃSKI A. A., NIEDŹWIEDZKI W., red., 1900–1927: *Słownik języka polskiego*. T. 1–8. Warszawa – **SW**.
 LINDE S.B., 1807–1814: *Słownik języka polskiego*. T. 1–6. Warszawa – **SL**.
 MAYENOWA M.R., PEPŁOWSKI F., red., 1966–(2012): *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. 1–(36). Wrocław–Warszawa–Kraków – **SXVI**.

- URBAŃCZYK S., red., 1953–2002: *Słownik staropolski*. T. 1–11. Kraków – **SStp**.
WRONICZ J., red., 2010: *Mały słownik gwar polskich*. Kraków – **MSGP**.
ZDANOWICZ A. i in., 1861: *Słownik języka polskiego*. T. 1–2. Wilno – **SWil**.

Literatura

- BUTTLER D., 1978: *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*. Warszawa.
DUMANOWSKI J., 2011: *Rozmach i skromność polskiego wesela*, [online] http://www.wilanow-palac.pl/rozmach_i_skromnosc_polskiego_wesela.html [data dostępu: 4.05.2017].
KŁESZCZOWA K., 2012: *Gasnące słowa*. W: EADEM: *Tajemnice dynamiki języka*. Katowice, s. 239–250.
REYMONT W., 1973: *Chłopi. Zima*. Gliwice.

Małgorzata Broszko, Magdalena Wojtyka

Wiercimak, warząchew, dzieża –
some remarks about the forgotten names of utensils and kitchen tools

KEYWORDS: vocabulary, the history of a language, culture studies

SUMMARY: The article is devoted to an analysis of lexemes which refer to early kitchen utensils. The material which was presented in the article was excerpted from dictionary sources. The premise of the article has to do with a presentation of the forgotten names of kitchen utensils, which formerly were commonly used. The interdisciplinary aspects of the article is also important – the lexemes which are presented were anchored in a cultural context.

Малгожата Брошко, Магдалена Войтыка

Wiercimak, warząchew, dzieża –
из истории забытых названий посуды и кухонных приборов

Ключевые слова: лексика, история языка, культурология

Резюме: В статье анализируются лексемы, которые раньше употреблялись в польском языке для обозначения кухонной посуды. Представленный материал был почерпнут из словарных источников. Цель работы заключалась в том, чтобы показать забытые названия кухонной посуды, которой когда-то повседневно пользовались. Существенным в статье является также междисциплинарный аспект, так как лексемы рассматриваются в контексте культуры.